

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.04-150

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՂԵՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԿԵՏ ՉՈՒՆԵՆ¹

Ի. դարում տեղի ունեցած երկու ամենամեծ ողբերգությունները՝ Հայոց ցեղասպանությունը եւ Հոլոքոստը, համաշխարհային չարիքի խորհրդանիշներ էին, որոնք մարտահրավեր նետեցին կյանքի հոգեւոր հիմքերին, կասկածի տակ դրեցին մարդու բարոյական նկարագիրը: Դրանք մոռանալն անհնար է, հիշելը՝ տառապանք, բայց եւ հրամայական՝ նորանոր աղետներից խուսափելու համար:

«Յեղասպանություն» եզրույթը 1944 թ. շրջանառության մեջ դրեց հրեական ծագումով լեհ իրավաբան պրոֆեսոր Ռաֆայել Լեմկինը: Այն համադրությունն է հունարեն «jeno» բառի, որը նշանակում է ազգություն կամ ցեղ, եւ «side» եզրի, որն առաջացել է լատիներեն «սպանել» բառից: Լեմկինի ընտանիքը հրեական Հոլոքոստի զոհերից էր, եւ այս եզրույթով նա ցանկանում էր նկարագրել ու սահմանել սպանությունների ու բռնությունների նացիստական համակարգված քաղաքականությունը, ինչպես նաեւ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրագործված վայրագությունները:

Յավով պիտի արձանագրենք, որ տեխնոլոգիական աննախադեպ առաջընթացի հասած ԻԱ. դարը եւս որեւէ կերպ ապահովագրված չէ մարդկության դեմ հանցագործություններից, այդ թվում՝ ցեղասպանություններից եւ զանգվածային տեղահանումներից: Ամենաթարմ օրինակը Ադրբեջանի կողմից արցախահայության տեղահանումն է իր բնօրրանից 2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Ադրբեջանական այդ վայրագությունից ամիսներ անց ամբողջ աշխարհում դեռեւս միայն Լեմկինի Յեղասպանության

¹* Ստացվել է՝ 11.04.2024, գրախոսվել է՝ 26.4.2023: էլ. հասցե՝ ahov1969@rambler.ru:

կանխարգելման ինստիտուտն է տեղի ունեցածը կոչել ցեղասպանություն՝ հայտարարելով նաեւ Հայաստանի նկատմամբ ցեղասպանության սպառնալիքի գոյության մասին²։ Մեծ տերություններն ու միջազգային կազմակերպությունները խուսափում են այս իրադարձությունների վերաբերյալ տալ ցեղասպանության իրավական սահմանմանը համապատասխանող բնորոշումներ։

Ուստի ցեղասպանությունների ուսումնասիրությունը կարելու է խնդիր է՝ առավել հստակեցնելու դրանց բնույթը, սահմանումները, տարատեսակները։ Դա գիտական հանրույթից պահանջում է միջառարկայական մոտեցում, որը ներառում է պատմական, իրավական, հասարակագիտական, մշակութաբանական եւ այլ հարթություններ։ Նյութը ոչ միայն չի կորցրել գիտական արդիականությունը, այլեւ ունի հասարակական հնչեղություն՝ կապված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Մարդու իրավունքների կարեւորման հետ. գաղափար, որը դարձել է Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր արժեքներից մեկը։

Այս գիտակցումով է ամբողջացվել Մոսկվայում լույս ընծայված «Հոլոքոստի եւ ցեղասպանությունների պատմություն. 20-րդ դար» (ռուսերեն) ձեռնարկը՝ Ռուսաստանի պետական հումանիտար համալսարանի պրոֆեսոր Ի. Ա. Ալտմանի խմբագրությամբ³։ Այն բաղկացած է ներածությունից, ութ գլխից, սկզբնաղբյուրների եւ հանձնարարելի գրականության ցանկից։

Ձեռնարկը պատրաստվել է եբրայերեն, անգլերեն, հայերեն, գերմաներեն եւ ռուսերեն աղբյուրների եւ գիտական գրականության հենքի վրա։ Այն հիմնված է Հայաստանի եւ Ռուսաստանի՝ Հոլոքոստի եւ ցեղասպանությունների պատմության մասնագետների հետազոտությունների վրա։

Առաջին գլխում՝ «Եզրաբանություն. աղբյուրներ. պատմագրություն», շարադրվում են «Ցեղասպանություն» եւ «Հոլոքոստ» եզրույթների առաջացման նախադրյալները, դրանց կիրառման սկզբունքները, առանձնահատկությունները, վերաբերելիությունը։ Հոլոքոստի եւ Ի. դարի ցեղասպանությունների պատմությունը ներկայացվում է մեծ թվով աղբյուրների եւ գրականության հիման վրա։

² Տե՛ս <https://monumentwatch.org/hy/2023/09/25/>։

³ Տե՛ս История Холокоста и геноцидов: XX век, Учебное пособие для вузов, Под ред. И. Альтмана, Москва, 2022, էջ 176։

Հաջորդ գլխում՝ «ՄԱԿ-ը եւ ցեղասպանության երեւույթը», անդրադարձ է արվում 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված՝ «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման եւ դրա համար պատժի մասին» Համաձայնագրին (convention), որը տվել է այս հանցագործության իրավական սահմանումը՝ հիմնված Ռաֆայել Լեմկինի առաջարկած նախագծի վրա: Նախագիծը կազմվել էր 1915–1923 թվականներին հայ ժողովրդի հետ տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծության հիման վրա:

Համաձայնագիրը ցեղասպանությունը սահմանում է որպես միջազգային հանցագործություն: Ցեղասպանություն են որակվում այն գործողությունները, որոնք կատարվել են ազգային, էթնիկ, ծագումնաբանական կամ կրոնական որեւէ խմբի ամբողջովին կամ մասնակի ոչնչացնելու մտադրությամբ:

Փաստաթուղթը սահմանում է, որ ցեղասպանությունը, լինի իրականացված խաղաղ պայմաններում թե պատերազմի ժամանակ, միջազգային իրավունքի համաձայն՝ հանցագործություն է, որի համար Համաձայնագրի կողմերը պարտավորվում են կանխարգելիչ եւ պատժիչ միջոցներ ձեռնարկել: Ցեղասպանության կանխարգելման առաջնային պատասխանատվությունը կրում է այն պետությունը, որտեղ կատարվել է հանցագործությունը:

Գրքում ամենածավալունը 3-րդ եւ 4-րդ գլուխներն են, որոնք վերաբերում են Հայոց ցեղասպանությանն ու Հոլոքոստին:

«Հայոց ցեղասպանությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» խորագրով ակնարկը պատրաստել է Երեւանի պետական բժշկական համալսարանի դոցենտ, պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Արմենուհի Ղամբարյանը՝ Ա. Անտոնյանի մասնակցությամբ: Այս գլխում արտացոլված է առաջին հերթին նյութի լուսաբանման հայ պատմագրության փորձը: Դիտարկվել են Ցեղասպանության նախադրյալները, պատճառները, իրականացման փուլերը, հետեւանքները, միջազգային հանրության դիրքորոշումը դրա նկատմամբ եւ թուրքական ժխտողականության առանձնահատկությունները:

Ցեղասպանության նախադրյալները: ԺԹ. դարի սկզբին հայոց պատմական հողերի մեծ մասը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Հայ բնակչությունը, ինչպես քրիստոնյա մյուս ժողովուրդները, նրա իրավագուրկ քաղաքացիներն էին: 1877–1878 թթ.

ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո արեւմտահայերի հարցն առանձին հոգւածով առաջին անգամ դիտարկվեց խաղաղության պայմանագրում եւ դարձավ միջազգային դիվանագիտության հարց, որը հայտնի է որպէս «Հայկական հարց»: Այն ենթադրում էր բարեփոխումների իրականացում եւ արեւմտահայերի կյանքի ու ունեցւածքի անվտանգության ապահովում մեծ տերութիւնների վերահսկողության ներքո: Սակայն բարեփոխումներ իրականացնելու փոխարեն սուլթան Աբդուլ Համիդը բացահայտորեն որդեգրեց բռնության քաղաքականութիւնը: ԺԹ. դարի վերջին տեղի ունեցած արյունալի ջարդերի հետեւանքով սպանվեց ավելի քան 300 հազար արեւմտահայ:

1908 թվականի հունիսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, երկրում հաստատվեց սահմանադրական միապետութիւն, եւ իշխանության եկան երիտթուրքերը՝ «եղբայրության, հավասարության եւ բարեկամության» կարգախոսներով: Սակայն շուտով երիտթուրքերը մոռացան իրենց խոստումների եւ կարգախոսների մասին: Արդեն 1909 թ. ապրիլի սկզբին նրանք Ադանայում (Կիլիկիա) կազմակերպեցին հայերի կոտորած, զոհվեց ավելի քան 30 հազար հայ:

Ի պատասխան երիտթուրքերի կամայականութիւնների՝ 1912—1914 թթ. արեւմտահայերը ազգային-ազատագրական պայքար ծավալեցին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի գլխավորութեամբ որոշվեց դիմել եւրոպական մեծ տերութիւններին՝ խնդրելով քննել Հայկական հարցը եւ ապահովել խոստացւած բարեփոխումների իրականացումը հայկական վեց վիլայեթներում:

1913 թ. Ռուսաստանի ներկայացրած բարեփոխումների նախագիծը մերժվեց: Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի երկդիմի քաղաքականության եւ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի եւ Իտալիայի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշման պատճառով Հայկական հարցի քննարկումը նույն թվականի ամռանը ձախողվեց:

Յեղասպանութեան պատճառները: Հայոց ցեղասպանութիւնն Օսմանյան կայսրութեան սահմաններում պատահական չէր: Սա մանրակրկիտ մշակված ծրագիր էր, որն ուղղակիորեն բխում էր սուլթան Աբդուլ Համիդի դաժան, ազգայնական քաղաքականութիւնից եւ շարունակվում էր երիտթուրքերի կողմից: Այս պաշտոնական, պետական քաղաքականութիւնն ուղղված էր կայսրութեան բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների դեմ, բայց հատուկ ուժով էր իրականացվում հայերի նկատմամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի սպանությունը կազմակերպվել եւ ծրագրվել էր միակ նպատակով՝ ազգը բնաջնջելու (ինչը հենց ցեղասպանություն է) եւ պատմական հայրենիքից զրկելու (հայրենասպանություն)։ Արդեն 1915 թ. վերջին երիտթուրքերի առաջնորդները շնորհավորում էին միմյանց հայ բնակչությունից «Թուրքիան ազատագրելու» կապակցությամբ։ Նրանք հպարտությամբ հայտարարում էին, որ բառացիորեն մեկ շաբաթում ավելի շատ բան են արել, քան Աբդուլ Համիդը 30 տարի շարունակ։ «Չկա հայ, չկա Հայկական հարց, չկա բարեփոխումների խնդիր, չկա եւրոպական միջամտություն Թուրքիայի ներքին գործերին»,— հայտարարում էին նրանք։

Ցեղասպանության հիմնական պատճառը երիտթուրքերի պանթուրքիստական գաղափարախոսությունն էր։ Սալոնիկում երիտթուրքական «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության համագումարում որոշվել էր Օսմանյան կայսրության «բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացման» մասին։ Պանթուրքիստական քաղաքականության հիմնական նպատակը «մաքուր թուրքական» պետություն ստեղծելն էր (թուրքալեզու ժողովուրդների միավորում)։ Կոտորելով հայերին՝ երիտթուրքերը հետապնդում էին նաեւ հետեւյալ նպատակները՝ ձերբազատվել տնտեսապես իշխող ժողովրդից, որը գտնվում է թուրքերին բազմակի գերազանցող մշակութային զարգացման բարձր մակարդակի վրա, եւ միաժամանակ յուրացնել նրանց կապիտալը, ինչպես նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքները բնիկներից մաքրելու միջոցով ապացուցել «թուրքական տեղաբնիկությունը» Հայկական բարձրավանդակում։ Երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ էր մտնում նաեւ Արեւելյան Հայաստանը եւ Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող հայաբնակ տարածքները հայերից ազատագրելը։

Հայոց ցեղասպանության իրականացման փուլերը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլի։

Առաջին փուլ։ Երիտթուրքերը Հայոց ցեղասպանության գործնական իրականացումն սկսեցին հարվածելով թուրքական բանակի հայ զինծառայողներին։ Նրանց վերացմամբ հայ բնակչությունը մնում էր առանց դիմադրունակ պաշտպանների։ 1914 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին թուրքական բանակում հայ զինվորները (60 հազար) զինաթափվեցին, տեղափոխվեցին աշխատանքային գումարտակներ, ապա (1915 թ. փետրվարին) մեկուսացվեցին եւ գնդակահարվեցին։

Հայկական բնակավայրերում զուգահեռաբար իրականացվում էր հայ քաղաքացիական բնակչության զինաթափումը: Այստեղ հիմնականում մնացել էին կանայք, ծերերն ու երեխաները: Հայերի ունեցվածքը թալանում էին, այրում տները, տղամարդկանց սպանում էին տեղերում կամ խմբերով տանում ապրելատեղիների ծայրամասեր ու գնդակահարում, կանանց բռնաբարում ու տանում հարեմներ:

Երկրորդ փուլ: Նպատակ էր դրվել հայ հասարակությանը զրկել ազգային, քաղաքական եւ հոգեւոր ուժից՝ մտավորականությունից, եւ թողնել առանց առաջնորդների, առանց ղեկավար եւ կազմակերպող մասի: 1915 թ. ապրիլի 24-ից սկսած՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում եւ այլ քաղաքներում առանց որեւէ մեղադրանքի ձերբակալվեց եւ աքսորի ենթարկվեց հասարակական եւ պետական կյանքի տարբեր ոլորտների 2500 ներկայացուցիչ՝ փաստաբաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, մշակույթի, եկեղեցու, հասարակական գործիչներ, գրողներ, հրապարակախոսներ եւ անգամ Թուրքիայի խորհրդարանի անդամներ: Եզակի բացառություններով նրանք՝ բոլորն էլ, դաժանաբար սպանվեցին աքսորի ճանապարհին կամ նշանակման վայրում:

Երրորդ փուլ: Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում եւ Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում տեղի ունեցան հայերի զանգվածային ձերբակալություններ, խոշտանգումներ եւ բացահայտ սպանություններ: Երրորդ փուլի վերջին քայլը զոհերին ուժասպառության եւ վերջնական կործանման հասցնելու գործընթացում տեղահանությունն էր:

«Պետական անվտանգության» նպատակով օսմանյան իշխանությունները հրաման արձակեցին ձեռնամուխ լինել հայ բնակչության զանգվածային տեղահանմանը Օսմանյան կայսրության արեւելյան եւ հարավարեւելյան հեռավոր շրջաններ՝ Միջագետքի եւ Սիրիայի անապատներ: Սակայն իրականում հայերը տեղահանվեցին ոչ միայն ռազմական գործողությունների գոտիներից, այլեւ կայսրության ողջ տարածքից՝ բացառությամբ Կ. Պոլսի եւ Իզմիրի, որտեղ կային օտարերկրյա դիվանագիտական եւ առևտրային բազմաթիվ ներկայացուցչություններ:

Բռնի տեղահանությունն ու աքսորն սկսվեցին 1915 թ. գարնանից: Առաջին հարվածը կրկին ուղղվեց Կիլիկիայի հայերին: Մարտի վերջին Զեյթունից աքսորվեց ավելի քան 30 հազար մարդ: Տեղահանվածների միայն 10 տոկոսն էր հասնում նշանակման վայր: Նրանց մեծ մասը ճանապարհին մահանում էր սովից, ծարավից, հիվանդություններից:

Տեղահանության եւ բնաջնջման երթուղին ավարտվում էր Դեյր էզ-Զոր, Ռաքքայի, Ռաս ուլ Այնի անապատներում: Միայն առանձին վայրերում՝ Վանում, Շատախ Շապին-Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուշում, Մուսա-լեռում (Կիլիկիա), հայերը կարողացան զինված դիմադրություն կազմակերպել եւ պաշտպանվել:

Հայոց ցեղասպանության հետեւանմները: 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը համազգային ողբերգություն էր՝ ճակատագրական հետեւանքներով ողջ հայ ժողովրդի համար:

— Մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմը Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր ավելի քան 2,5 մլն հայ, որոնցից 1,5 մլն զոհվեցին պատերազմի տարիներին՝ ցեղասպանության, սովի եւ համաճարակների հետեւանքով:

— Վերջ դրվեց Թուրքիայում հայերի ժողովրդագրական ներկայությանը: Հայ ժողովուրդը կորցրեց իր հայրենիքի մեծ մասը՝ Արեւմտյան Հայաստանը, որը կազմում էր պատմական Հայաստանի 9/10-ը:

— Օսմանյան կայսրության հայկական գավառներում մնացած՝ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած շուրջ 250 հազար հայ (հիմնականում՝ կանայք եւ երեխաներ) բռնի կերպով թրքացվեց:

— Արեւմտահայերի ֆինանսական կորուստը կազմեց առնվազն 20 միլիարդ ֆրանկ: Օսմանյան կառավարությունը թալանված գումարից 100 միլիոն գերմանական մարկ ոսկի ուղարկեց Բեռլին: Իշխանությունները յուրացրին հայերի ավանդներն օսմանյան բանկերում, ինչպես նաեւ շարժական եւ անշարժ գույք՝ կալվածքներ, տներ, ընտանի կենդանիներ եւ այլն:

— Ոչնչացվեցին կամ յուրացվեցին հայ ժողովրդի հազարամյա պատմամշակութային արժեքները: Թալանվեց նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցուն պատկանող գույքը: Պատերազմի ընթացքում թալանվեցին եւ ավերվեցին 2350 եկեղեցի եւ վանք: Ոչնչացվեցին 1500 դպրոց եւ վարժարան, ավելի քան 20 հազար հայկական ձեռագիր եւ հնատիպ գիրք: Մշակութային ցեղասպանությունը շարունակվեց նաեւ հաջորդ տասնամյակներում:

— Ողջ մնացած հայ փախստականներն ապաստան գտան աշխարհի շուրջ քսան երկրում՝ բոլոր մայրցամաքներում՝ Եւրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Ամերիկայում՝ ձեւավորելով հայկական Սփյուռքը:

Համաշխարհային տեղությունների եւ միջազգային հանրության դիմադրությունները: Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսած մեծ տերու-

Թյունները տարբեր կերպ արձագանքեցին հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը: Անտանտի գլխավոր տերությունները 1915 թվականի մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրում նախազգուշացրին, որ պատասխանատվության կենթարկեն թուրքական կառավարության անդամներին: Կայզերական Գերմանիան եւ Ավստրո-Հունգարիան, տեղյակ լինելով տեղի ունեցողին, գործնական քայլեր չձեռնարկեցին ցեղասպանությունը կանխելու կամ կասեցնելու համար: Ի պաշտպանություն հայերի՝ գործունեություն էր ծավալել Գերմանա-հայկական ընկերությունը՝ նախագահ Յոհան Լեփսիուսի գլխավորությամբ:

Ամերիկյան միսիոներները, որոնք գործում էին հայկական վիլայեթներում եւ Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում, առաջին իրազեկեցին համաշխարհային հանրությանն այն մասին, թե իրականում ինչ է կատարվել արեւմտահայերի հետ: 1916 թ. անգլիացի իրավագետ, պատմաբան Զեյմս Բրայսը հրատարակեց 1915–1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի մասին փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու: Անգլիացի հայտնի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին եւս 1915 թ. աշխատություն գրեց հայերի կոտորածների մասին:

Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտեցին տարբեր երկրների հասարակական, քաղաքական եւ պետական բազմաթիվ գործիչներ՝ Ա. Ֆրանսս, Ռ. Ռոլան, Ֆ. Նանսեն, Մ. Գորկի, Վ. Բրյուսով, Վ. Վիլսոն, Հ. Մորգենթաու, Դ. Լոյդ Զորջ, Զ. Քերզոն, Ժ. Կլեմանսո եւ այլք: Այնուամենայնիվ՝ մարդկությունը մի քանի տասնամյակ մոռացության էր մատնել երիտթուրքերի կողմից իրականացված ոճրագործությունը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչում: Իրավական տեսանկյունից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջին լուրջ քայլը կատարել է հենց թուրքական կառավարությունը: 1918 թ. Օսմանյան կայսրության պարտությունից եւ Մուդրոսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները Թուրքիայի նոր կառավարությունից պահանջեցին պատժել ռազմագերիների եւ հայերի դեմ հանցագործությունների մեղավորներին:

1919–1920 թթ. Կ. Պոլսում ձեւավորվեց ռազմական դատարան, որն ապացուցված համարեց երիտթուրքերի առաջնորդների կողմից հայերի՝ կազմակերպված սպանության փաստը եւ դատից բացակայող էնվերին, Զեմալին, Թալեաթին ու դոկտոր Նազիմին մեղավոր ճանաչեց՝ նրանց դատապարտելով մահապատժի:

Երիտթուրքերի վերնախավի դատավճիռը մնաց թղթի վրա, քանի որ դեռ 1919 թ. Հունվարին՝ դատավարության սկզբում, հիմնական մեղավորները փախել էին Թուրքիայից: Տեսնելով, որ եւ թուրքական կառավարությունը, եւ դաշնակիցները հետեւողականություն չեն ցուցաբերում այս հարցում, Հ. Յ. Դաշնակցությունը 1919 թ. որոշում կայացրեց ոչնչացնել հայերի սպանություններին մեղսակից ու մասնակից երիտթուրք առաջնորդներին:

Գործողությունը կոչվեց «Նեմեսիս»՝ վրեժխնդրության հին հունական աստվածուհու անունով: Այն ղեկավարելու համար կազմակերպվեց պատասխանատու մարմին (ղեկավար՝ ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանորդ Արմեն Գարո) եւ հատուկ հիմնադրամ (ղեկավար՝ Շահան Նաթալի):

Թալեաթ փաշան հայտնաբերվեց եւ սպանվեց 1921 թ. մարտին Բեռլինում՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի կողմից, որն այնուհետեւ արդարացրեց գերմանական դատարանը: 1921–1922 թթ. սպանվեցին նաեւ Սաիդ Հալիմ փաշան, Ջեմալ Ազմին, Բեհաէդդին Շաքիրը, Ջեմալ փաշան, էնվերը: Ավելի ուշ (1926 թ.) Հանրապետական Թուրքիայում հակաքեմալական շարժմանը մասնակցելու համար կախաղան հանեցին Նազիմին: Այսպիսով՝ ի կատար ածվեց ցեղասպանության գլխավոր մեղավորների դատավճիռը:

Ի. դարի 80-ական թվականներից սկսած՝ Հայոց ցեղասպանությունը դարձել է միջազգային ամենաքննարկվող հարցերից մեկը: Օսմանյան կառավարության կողմից դրա իրականացման փաստը ճանաչվել է աշխարհի ավելի քան 30 երկրի օրենքներով, բանաձեւերով եւ որոշումներով, բազմաթիվ միջազգային կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Եւրախորհրդարանի (1987 թ.) կողմից:

Հայոց ցեղասպանության ժխտում: Թուրքիայի Հանրապետությունը ոչ միայն չի ճանաչում պատմական փաստերը, այլեւ պետական մակարդակով վարում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականություն: Ինչպես արդարացիորեն նշել է անվանի ցեղասպանագետ Գ. Սթենթոնը⁴, ցեղասպանության ժխտումը ցեղասպանության վերջին փուլն է, այսինքն՝ դրա շարունակությունը:

Թուրքական կառավարությունը միջազգային ասպարեզում գործուն քայլեր է ձեռնարկում նոր երկրների կողմից ճանաչման ու դատա-

⁴ S^Է GR. H. STANTON, Ten Stages of Genocide. <http://www.genocidewatch.org/genocide/tenstagesofgenocide.html>

պարտման բանաձևերի ընդունումը կանխելու նպատակով: Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները նախկինում որդեգրած Հայոց ցեղասպանության մոռացության քաղաքականությունից անցել են ժխտողականության քաղաքականության:

Այսօր թուրք, ինչպես նաև եւրոպացի եւ ամերիկացի որոշ հետազոտողներ (որոնք դա անում են նաև ոչ անվարձահատույց), խեղաթյուրելով պատմական անցյալը, առաջ են քաշում մեկնաբանություններ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, համահունչ են Հայոց ցեղասպանության ժխտման հակազիտական պատմագիտական ուղղության հիմնադիրների թեզերին:

Առաջին հերթին նպատակ է դրվում բացառել քրեական դիտավորության հանգամանքը, ինչ թույլ կտա ժխտել ցեղասպանության իրողությունը: Թուրք պատմաբանների բարձրացրած ապատեղեկատվության ալիքը ներկայացնում է «երեւակայական ցեղասպանության» պատճառների եւ իրադարձությունների թուրքական տարբերակը:

Թուրքական «հայեցակարգի» գլխավոր բաղադրիչն արդեն ավանդական դարձած «հայերի դավաճանության եւ զինված ապստամբության» մասին թեզն է: Այստեղ միահյուսված են նախկինում հայերին արդեն ներկայացված երկու մեղադրանքները՝ Օսմանյան կայսրության դավաճանությունն ու Ռուսաստանի կողմն անցնելը եւ զինված ապստամբության նախապատրաստումը:

Այսօր թուրքական պատմագրությունը նաև փորձում է ապացուցել, որ հայերը եկվորներ են, այլ ոչ թե տարածաշրջանի բնիկներ եւ երբեք ինքնուրույն պետականություն չեն ունեցել: Սրա նպատակն է չեզոքացնել ցեղասպանության ամենագլխավոր հետեւանքներից մեկը՝ հայրենագրկումը:

Ժխտման «հայեցակարգի» հիմնական մասից բխում է երկու դրույթ՝ «ազգամիջյան բախումներ» եւ որպես հետեւանք՝ «հայերի վերաբնակեցում»:

Նշենք, որ պետության հովանավորության եւ ֆինանսավորման շնորհիվ այս հայեցակարգն այնքան է կատարելագործվել, որ աշխարհին ներկայացվում է որպես ճշմարտանման, արտաքուստ համոզիչ եւ տրամաբանական: Պատմական «իրականության» միակողմանի (թուրքական) ներկայացման դեպքում նման «հայեցակարգը», եթե չհերքվի, հեշտությանմբ կարող է մոլորության մեջ գցել միջազգային հանրությանը:

Գրքում ուշագրավ մի դիտարկում է արվում այն մասին, որ Հայոց ցեղասպանությունից բացի՝ ցեղասպանություն են որակվում նաև Առա-

ջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եւ անմիջապես հետո Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա այլ ժողովուրդների (հույների եւ ասորիների, ինչպես նաեւ եզդիների) զանգվածային սպանությունները: Սակայն թեեւ մի շարք պետություններ այդ ջարդերը ճանաչել են ցեղասպանություն, համաշխարհային մակարդակով դրանք որպես ցեղասպանություն դեռ լիարժեքորեն չեն ճանաչվել:

«Հոլոքոստը որպես ցեղասպանության ձև» խորագրի ներքո պարզաբանվում է, որ «Հոլոքոստ» եզրույթն առաջացել է հին հունարեն «հոլոկոստիս» բառից, որը բառացի նշանակում է «ողջակիզում» եւ կիրառվում է 1933–1945 թվականներին նացիստական Գերմանիայի, նրա դաշնակիցների եւ աջակիցների կողմից հրեաների հետապնդման եւ ոչնչացման քաղաքականության առնչությամբ, որին զոհ գնաց շուրջ վեց միլիոն եւրոպացի հրեա՝ Եւրոպայի հրեա բնակչության մոտավորապես երկու երրորդը: Իսրայելական պատմագրության մեջ կիրառվում է եբրայեցիներն «շոա» (աղետ) եզրը:

1933-ին Գերմանիայում ապրում էր 566 հազար հրեա: Դա ազգային ամենախոշոր փոքրամասնությունն էր երկրում, որի ներկայացուցիչները նշանակալի դեր ունեին Գերմանիայի քաղաքականության, գիտության, մշակույթի եւ այլ ոլորտներում: Մինչեւ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը գերմանական հրեաներն օրենսդրական մակարդակով զրկվեցին զրեթե բոլոր իրավունքներից՝ ազգային խտրականության բոլոր դրսեւորումներով: 1938 թ. ճնշումներն արդեն գործնական բնույթ ստացան: Հրեաների սպանության մեկնարկը տրվեց նոյեմբերի 9–10-ի, այսպես կոչված, «Բյուրեղապակյա գիշերվա» դեպքերից սկսած: 1939 թ. հունվարի 30-ին Ռայխստագի նիստում Հիտլերը հայտարարեց, որ Եւրոպայում չի հաստատվի հավասարակշռություն, եթե չլուծվի հրեական հարցը: Նացիստներն օգտագործում էին «հրեական հարցի համապարփակ» եւ «վերջնական լուծում» հասկացությունները: Առաջինի դեպքում նրանք հասկանում էին Գերմանիայից հրեաների ամբողջական վտարումը: Երկրորդի ներքո նկատի ունեին հրեա ժողովրդի համատարած ոչնչացումը:

Սկսած 1933 թվականից՝ նացիստները Գերմանիայում կառուցեցին համակենտրոնացման ճամբարների ցանց՝ քաղաքական հակառակորդների ու «անցանկալի» համարվող մարդկանց համար: 1939 թ.՝ Լեհաստան ներխուժումից հետո, վարչակարգն ստեղծեց գետտոներ՝ հրեաներին մեկուսացնելու համար: Հիմնադրվեցին ավելի քան 42 հազար ճամբար,

գետտո եւ այլ կալանավայրեր: Հրեաների տեղափոխումը գետտոներ նացիստների կողմից իրականացվող ոչնչացման քաղաքականության հանգուցալուծումն էր, որը կոչվեց «Հրեական հարցի վերջնական լուծում» եւ քննարկման դրվեց նացիստական բարձր պաշտոնյաների կողմից 1942 թվականի հունվարին Բեռլինում կայացած Վանզեի համաժողովում: Գերմանական զորքերի՝ դեպի արեւելք շարժվելուն զուգահեռ՝ հակահրեական գործողությունները դարձան ավելի արմատական: ՍՍ-ի համակարգմամբ եւ նացիստական կուսակցության առաջնորդների հրահանգներով սպանություններ են իրականացվում Գերմանիայի տարածքում, նրա կողմից բռնազավթված Եւրոպայում եւ Առանցքի ուժերի կողմից վերահսկվող բոլոր տարածքներում: Մինչեւ 1942 թվականի կեսերը զոհերը բռնատար գնացքներով գետտոներից տեղափոխվեցին մահվան ճամբարներ, որտեղ կենդանի մնացածներն սպանվեցին գազի խցիկներում:

Հոլոքոստի տարիներին Գերմանիայում ոչնչացվեց 145 հազար հրեա: Մոտ երեք միլիոն հրեա սպանվել է բռնազավթված Լեհաստանում, 700 հազարից մինչեւ 2,5 միլիոն հրեա՝ Խորհրդային Միության գրավյալ տարածքներում: Հարյուր հազարավոր հրեա էլ ոչնչացվել է Եւրոպայի մնացած տարածքներում:

Այս գլխում խիստ ուշագրավ զուգահեռում է կատարվում Հայոց ցեղասպանության եւ Հոլոքոստի միջեւ, վեր են հանվում երկուսի նմանություններն ու առանձնահատկությունները:

Երկու հնագույն ժողովուրդների՝ հայերի եւ հրեաների նպատակային զանգվածային ոչնչացումը, համապատասխանաբար, Առաջին եւ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ, տեղի է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում եւ Գերմանիայում, ինչպես նաեւ նրա կողմից գրավված պետությունների տարածքներում:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ Հոլոքոստի իրագործմանը նպաստել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արեւմտահայերի նկատմամբ իրականացված հանցագործության անպատժելիությունը:

Հայտնի է Հիտլերի՝ 1939 թվականի օգոստոսին գերմանական բանակի հրամանատարության հետ հանդիպման ժամանակ արած արտահայտությունը. «Ով է այսօր հիշում հայերի բնաջնջման մասին»:

Եւ Հայոց ցեղասպանությունը, եւ Հոլոքոստը Ի. դարի զանգվածային մյուս կոտորածներից տարբերվում են նախ եւ առաջ իրենց երկար նախա-

պատմությունը: Հայերն ու հրեաները, համապատասխանաբար, Թուրքիայում եւ Եւրոպայի տարբեր պետություններում դարեր շարունակ եղել են ազգային եւ կրոնական փոքրամասնություններ եւ ունեցել հպատակ քաղաքացիների կարգավիճակ: Եթե հայերն իրենց հայրենիքի տարածքում հպատակների են վերածվել թուրքական նվաճումների պատճառով, ապա հրեաներն այդ վիճակում են հայտնվել մշտական վերաբնակեցման հետեւանքով: Երկու ժողովուրդներն էլ ենթարկվել են խտրականության տարբեր ձևերի: Վերջիններիս գումարվում էր նաեւ կրոնական առկա թշնամանքը, որի պայմաններում հակահայկական եւ հակահրեական հետապնդումներն ավելի էին սաստկանում: Առաջին եւ երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ իթթիհադականները (երիտթուրքերը) եւ նացիստները հաշվի են առել եւ օգտագործել նախկինում իրագործված հակահայկական եւ հակահրեական քաղաքականության ժառանգությունը: Նրանց գործունեության հիմքում քաղաքական գաղափարախոսություններն էին՝ համապատասխանաբար պանթուրքիզմն ու նացիոնալ-սոցիալիզմը, որոնց, ըստ էության, բնութագրական է ցեղասպանական բովանդակությունը:

Երկու գաղափարախոսություններն էլ մեծ կարեւորություն էին տալիս էթնիկապես միատարր կայսրության ստեղծման գաղափարին: Դրանց բնորոշ էր երեւակայական կայսրություններ ստեղծելու ձգտումը: Պանթուրքիզմի դեպքում այն արտահայտվում էր Մեծ Թուրանի գաղափարով, որը պետք է տարածվեր մինչեւ Հեռավոր Արեւելք՝ համախմբելով բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին: Նացիստական կայսերական նկրտումներն արտացոլվում էին «լեբենսրաումի» կամ «կենսատարածքի» ծավալապաշտական քաղաքականության մեջ, որի տիրույթները ձգվում էին Արեւմտյան Եւրոպայից մինչեւ Ուրալ:

Հայոց ցեղասպանության եւ Հոլոքոստի իրականացման համար նպաստավոր գործոններ էին համաշխարհային պատերազմները, որոնց թոհուբոհում հարմար էր իրագործել հանցավոր ծրագրերը՝ այդ թվում խաղաղ բնակչության զանգվածային ոչնչացումը: Երկու ցեղասպանությունների գաղափարախոսները համապատասխանաբար հայերին եւ հրեաներին օգտագործել են «ներքին թշնամու» կերպար ստեղծելու համար: Երիտթուրքերն իրենց քարոզչության մեջ հայերին նույնացնում էին թշնամական քրիստոնեական երկրների՝ մասնավորապես Ռուսաստանի հետ: Եւ հայերին մեղադրում էին «դավաճանության» եւ «թիկունքից հարված» հասցնելու ցանկության մեջ:

Ի տարբերություն հայերի՝ հրեաներին վերագրվում էին ավելի համընդհանուր «մեղադրանքներ», ինչպիսիք են՝ «վտանգ ամբողջ Եւրոպայի համար, համաշխարհային աղետի աղբյուր, չարի մարմնացում...»: Նացիստները հայտարարում էին, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանը ղեկավարվում է հրեաների կողմից, ուստի իրենց պայքարը Եւրոպայի հրեականության դեմ պայքար է «հրեա-բոլշևիկյան» խորհրդային Միության դեմ:

Երկու ցեղասպանությունների կարեւոր ընդհանրություններից էր երիտթուրքերի եւ նացիստների կողմից իրենց զոհերի դեմ իրականացված գործուն քարոզչությունը: Դրանով հող էին նախապատրաստում հայերի եւ հրեաների մեկուսացման, տեղահանման եւ վերջապես՝ բնաջնջման համար:

Խոսելով Հայոց ցեղասպանության եւ Հոլոքոստի իրականացման ընթացքում կիրառված զանգվածային սպանությունների տարբեր եղանակների մասին՝ հարկ է նշել, որ տարբերությունները պայմանավորված են առաջին հերթին տնտեսական եւ գիտատեխնիկական զարգացման տարբեր մակարդակներով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի ոչնչացումը տեղի է ունեցել շատ դեպքերում սառը զենքի միջոցով: Գնդակահարությունների հազվագեպ կիրառվող միջոցը մի տեսակ «շքեղություն» էր հայերի համար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նացիստները նախապատվությունը տալիս էին ավելի արդյունավետ կերպին՝ գազային խցիկներին:

Այնուամենայնիվ, երիտթուրքերը, սպանելով հայերին, կանգ չէին առնում սպանության միջոցների կատարելագործման առաջ: Հայերին սպանում էին ողջակիզելով, ուժանակով պայթեցնելով եւ այլն: Կիրառվել են նաեւ գազի խցիկների նմանություններ, օրինակ՝ մարդկանց փակ տարածքներում խեղդելը մեծ կուտակումների հետեւանքով:

Եկեղեցիներում, տներում կամ քարանձավներում փակված հարյուր հազարավոր հայեր խեղդվել են վառվող չոր կամ խոնավ ծղոտի ծխից: Գերմանական պահոցներում վերջերս հայտնաբերված աղբյուրները վկայում են նաեւ հայերի բնաջնջման համար գազի խցիկների օգտագործման մասին:

Երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ զանգվածային բնաջնջման միջոցների շարքում տեղ էին գտել ծովերի եւ մեծ գետերի ջրերում մարդկանց խեղդելը, արհեստականորեն կազմակերպված սովի եւ վա-

րակիչ հիվանդությունների միջոցով ոչնչացնելը: Հարկ է նշել, որ թուրք բժիշկները քառորդ դարով առաջ են անցել իրենց գերմանացի գործընկերներից. բժշկական փորձերի են ենթարկվել երիտասարդ, առողջ հայ կանայք, երեխաներ:

Որոնք են հիմնական տարբերությունները Հայոց ցեղասպանության եւ Հոլոքոստի միջեւ:

Հիմնական տարբերությունը հրեա ժողովրդին ամբողջովին ոչնչացնելու աննախադեպ ծրագիրն է: Հրեաներին չեն փրկել ո՛չ կրոնափոխությունը, ո՛չ էլ Գերմանիայի սահմաններից դուրս ապրելը: Նրանք ենթարկվել են հատուկ գետտոյում գրանցման, նույնականացման եւ տարանջատման: Նրանց ոչնչացման համար կառուցվել են մահվան ճամբարներ:

Անվիճելի տարբերությունն արդարադատության եւ մեղքի ճանաչման հարցն է: Եթե Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ողջ աշխարհը դատապարտեց նացիստների ոճրագործությունները, ապա Հայոց ցեղասպանությունից հետո հանցագործները մնացին անպատիժ, աշխարհի մեծ մասը լռեց, իսկ Թուրքիան մինչ օրս շարունակում է ժխտել ցեղասպանության փաստը:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ գլխավոր տարբերությունը Հոլոքոստից հայրենիքի գործոնն է. հայերին ոչնչացրել են պատմական հայրենիքում, որից 9/10-ով զրկվել են հենց ցեղասպանության հետեւանքով: Հայերին փոխհատուցելու իրավունքը դեռ չի ճանաչվել:

Հինգերորդ գլխում հանգամանալի քննվում է գնչուների ցեղասպանությունը: Գերմանիայում նացիստական կուսակցության հաղթանակը լրջագույն սպառնալիք դարձավ ոչ միայն հրեաների, այլեւ գնչուների համար: Հիտլերի իշխանության գալու ժամանակ Գերմանիայում գրանցված էր մոտ 30 000 գնչու:

1936 թվականին Բեռլինում կայացած ամառային օլիմպիական խաղերի ժամանակ նրանց վտարեցին մայրաքաղաքից: 1938-ին գնչուներին զանգվածաբար աքսորեցին համակենտրոնացման ճամբարներ: 1943-ին շուրջ 23 000 գնչու բանտարկվեց Աուշվիցի առանձնացված ճամբարում: Բանտարկյալների մի մասին ուղարկում էին այլ ճամբարներ, իսկ հետո վերադարձնում՝ ոչնչացնելու նպատակով: Ճամբարը գոյատևեց մոտ մեկ տարի: Կալանավորների զգալի մասը մահացավ սովից եւ հիվանդություններից: Մյուսներին ոչնչացրին գազախցիկներում: Վերջին խումբը մահկանացուն կնքեց 1944-ի աշնանը:

Ընդհանուր առմամբ՝ նացիստական տիրապետության ժամանակահատվածում Եւրոպայում եւ նախկին գրավյալ տարածքներում զոհվեց 200 000—500 000 գնչու՝ այդ թվում ԽՍՀՄ գրավյալ տարածքում՝ 30 000-ից 50 000:

Գնչուների ցեղասպանությունը Գերմանիայում ճանաչվեց 1982 թվականին, որից հետո ճանաչեցին նաեւ այլ երկրներ: Հայդելբերգի համալսարանում ստեղծվեց այդ ողբերգության ուսումնասիրության կենտրոն: Հիշատակի օրն աշխարհի շատ երկրներում նշվում է օգոստոսի 2-ին: Այն նվիրված է 1944 թվականին Աուշվիցում գնչուական ճամբարի ոչնչացման տարելիցին:

Գրքում զգալի տեղ է հատկացված նաեւ Ռուանդայում եւ հարավսլավական նախկին Սրբերենիցայում կատարված ցեղասպանություններին (գլուխ 7 եւ 8):

Գրքի ութերորդ գլուխը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության եւ Հոլոքոստի վերաբերյալ գեղարվեստական-գեղագիտական արձագանքներին Ի. դարում եւ ԻԱ. դարասկզբին:

Հայոց ցեղասպանության արհամարիքին գեղարվեստի հարթությունում արձագանքող առաջին ստեղծագործողներից էր ռուս բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը, որը կազմեց եւ 1916 թ. ընթերցողի սեղանին դրեց «Հայաստանի պոեզիան»⁵ ժողովածուն: «Անհրաժեշտ են համաշխարհային աղետներ, թուրքական կոտորածի անօրինակ սարսափներ կամ մի ողջ ազգի վայրի հալածանքը (ինչպես եղավ, օրինակ, ներկայիս մեծ պատերազմի սկզբին), որ մենք կրկին ուշադրություն դարձնենք «բազմաշարժար ժողովրդի» հետ կատարված աղետին: Մենք՝ ռուսներս, ինչպես նաեւ ողջ Եւրոպան, հայերին հիշում ենք միայն այն ժամանակ, երբ օգնության ձեռք է պետք՝ փրկելու նրան սուլթանի գազազած հորդանների բնաջնջումից: Մինչդեռ հայերն առավել մեծ իրավունք ունեն մեր եւ ողջ աշխարհի ուշադրությանն արժանանալու համար. դա այն բարձր մշակույթն է, որ հայ ժողովուրդն ստեղծել է իր ինքնուրույն գոյատեւման բազում դարերի ընթացքում, եւ այն բացառիկ հարուստ գրականությունը, որ Հայաստանի ավանդն է մարդկության գանձարանում», — առաջաբանում արձանագրում է Արծաթե դարի նշանավոր բանաստեղծը:

⁵ Տե՛ս В. Я. Брюсов, Пoesия Армении, Ереван, 1966:

⁶ Նույն տեղում:

Հայոց բանաստեղծությունը համարելով ազգի «ազնվականության վկայական», հայ ժողովրդին էլ՝ «բանաստեղծ ժողովուրդ»՝ Վ. Բրյուսովը շեշտում էր հայոց բանաստեղծական ժառանգության համաշխարհային արժեքն ու հնչեղությունը, մի հանգամանք, որ գրականից բացի՝ իր ժամանակի համար հայտնի չափով ուներ նաեւ քաղաքական կարեւորություն: Ժողովածուի շապիկը եւ ճակատանկարը պատկերազարդարել են Վ. Սուրենյանցն ու Մ. Սարյանը՝ հայ մանրանկարչության օրինակով եւ ոճով:

Ի. դարասկզբին Հայոց ցեղասպանության թեմային անդրադարձել են Վլադիմիր Նեմիրովիչ-Պանչենկոն, Սերգեյ Գորոդեցկին, Վլադիմիր Սոլովյովը եւ այլք: Հայոց ցեղասպանության մասին գրական ամենահայտնի ստեղծագործությունն ընդունված է համարել Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, որը հրատարակվել է 1933 թվականին. այն նացիստական իշխանությունների կողմից հայտարարվել է «ոչ ցանկալի»: Կուրտ Վոննեգուտը 1988 թվականին գրել է «Կապույտ մորուս» հորինված պատմությունը, որի բովանդակության առանցքային բաժիններից մեկը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությանը: Այս նյութին է անդրադարձել նաեւ էդգար Հիլզենրաթը 1989 թվականին իր «Վերջին մտքի հեքիաթը» եռամաս վեպում, որի համար արժանացել է Ալֆրեդ Դոբլինի մրցանակի: Ռիչարդ Կալինովսկին գրել է «Լուսնային հրեշ» թատերգությունը, որը պատմում է երկու մարդկանց մասին, որոնք վերապրել են Հայոց ցեղասպանությունը:

Մեծ եղեռնը մշտապես եղել է հայ պոեզիայի ու արձակի երեւելիների գրչի նյութը՝ Հ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Վ. Տերյան, Ե. Չարենց, Հ. Շիրազ, Պ. Սեւակ, Վ. Դավթյան, Հ. Սահյան, Ս. Կապուտիկյան, Գ. Էմին, Զ. Եսայան, Ավ. Ահարոնյան Դ. Դեմիրճյան, Ա. Բակունց, Խ. Դաշտենց, Մ. Գալշոյան, Ստ. Ալաջաջյան, Վ. Փափագյան եւ այլք:

Ի. դարում եւ ԻԱ. դարասկզբին մշակույթի այլ ճյուղերում եւս ստեղծվեցին Հայոց ցեղասպանության թեմատիկան արտացոլող գործեր:

Հայոց ցեղասպանության մասին առաջին շարժանկարը եղել է «Հոգիների աճուրդը» (1919), որից պահպանվել է 15 բոպեանոց մի հատված: Ցավոք, Հայոց ցեղասպանության մասին փաստագրական շարժանկարների քանակը խիստ սակավ է: Օսմանյան կայսրության գրաքննությունն արգելում էր լուսանկարել հայերի տեղահանումը եւ սպանդը: Ռազմական գործողությունների վայրերում լրագրողների ազատ տեղաշարժը սահմանափակված էր: Այդուհանդերձ՝ որոշ քանակությամբ լուսանկարներ,

որոնք արել էին քրիստոնյա քարոզիչները եւ գերմանացի մասնագետները, հասել են Արեւմուտք։ Ամենահայտնի լուսանկարների հեղինակներն են Կարմիր խաչի աշխատակից, գերմանացի մարդասեր Արմին Վեգները եւ ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լեսլի Դեւիսը։ Յեղասպանության մասին առաջին փաստագրական շարժանկարը եղել է «Որտե՞ղ է իմ ժողովուրդը» ֆիլմը (պրոդյուսեր՝ Մայքլ Հակոբյան), որը մեծ էկրան է բարձրացել 1965 թվականին՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ։ 1976 թվականին ցուցադրվել են «Մոռացված յեղասպանություն» եւ «Հայկական նախադեպ» շարժանկարները։ Ի.—ԻԱ. դարերի ընթացքում նկարահանվել է փաստագրական մի քանի գործ, որոնցից ամենահայտնին եղել է «Թաքնված Հոլոքոստը»։ 2000 թվականին նկարահանված «Ձայներ լճից» շարժանկարը ներկայացնում էր Հայոց յեղասպանության խնդիրը թուրքական ոչ մեծ շրջանի օրինակով, որտեղ իրադարձությունները նկարագրվում էին ականատեսների աչքերով։ «Գերմանիան եւ յեղասպանության գաղտնիքները» (2003 թ.) շարժանկարն ուսումնասիրում էր Հայոց յեղասպանության եւ Բեռլին—Բաղդադ երկաթուղու աշխատանքի միջեւ կապը։ Թուրքիան խոչընդոտում է յեղասպանության վերաբերյալ շարժանկարների նկարահանման գործընթացը։ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության վրա Թուրքիայի ազդեցության պատճառով Մետրո-Գոլդուին-Մայեր ընկերությունը մի քանի անգամ կասեցրել է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի հիման վրա համանուն շարժանկարի նկարահանումը։ Հայոց յեղասպանության որոշ տեսարաններ ցուցադրվել են էլիա Կազանի «Ամերիկա, Ամերիկա»-ում։ Հայոց յեղասպանության մասին առաջին գեղարվեստական կտավը «Մայրիկն» է, որը 1991 թվականին նկարահանել է Ֆրանսահայ ռեժիսոր Անրի Վերնոյը։ Յեղասպանության նյութն արժարժվում է նաեւ Դոն Ասկարյանի «Կոմիտաս» (Գերմանիա) եւ Հենրիկ Մալյանի «Նահապետ» (ՀԽՍՀ) շարժանկարներում։ Նույն նյութին է նվիրված նաեւ Ատոմ էգոյանի «Արարատ» շարժանկարը (2002)[7]։ Իտալացի հայտնի ռեժիսորներ Վիտորիո եւ Պաոլո Տավիանինները Անտոնիա Արալանի համանուն գրքի հիման վրա նկարահանել են «Արտույտների ագարակը»։ Այն մեծ էկրան է բարձրացել 2007 թ.։ 2014 թ. թուրք ռեժիսոր Ֆաթիհ Աքընը Վենետիկի կինոփառատոնի ժամանակ առաջին անգամ ներկայացրել է իր «Սպի» գործը, որը նվիրված էր Հայոց յեղասպանության 100-ամյակին եւ իր տեսակի մեջ առաջին ֆիլմն է, որ ցուցադրվել է Թուրքիայում։ 2015 թվականին հայկական Ման փիքշըրս կինոստուդիան նկարահանել է

«Փրկության քարտեզ» փաստագրական շարժանկարը, որը նվիրված էր Ցեղասպանության 100-ամյակին: Ֆիլմը պատմում է եւրոպացի հինգ կին քարոզիչների մասին, որոնք դարձել էին Հայոց ցեղասպանության ակա-նատես եւ հիմնել մահվանից հրաշքով փրկված կանանց եւ երեխաների խնամքի կենտրոններ:

Ցեղասպանությունը՝ որպես ցավի եւ պատմական ինքնագիտակց-ման աղբյուր, արտացոլվել է հայկական երգարվեստում՝ այդ թվում նաեւ երաժշտության մեջ: «Հայկական երաժշտության հայր» երգահան Կոմիտասի երաժշտական ժառանգության մեծ մասը չի փրկվել: Սակայն պահպանված երգերն էլ արտացոլում անմարդկային ողբերգության ողջ խորությունը:

Ցեղասպանության վերաբերյալ բանավոր պատմություններն ար-տացոլվում են երգերում, որոնց մեծ մասը ներկայացված են Վերժինե Սվազլյանի «The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish Language Songs of Eye-Witness Survivors» ձայնագրությունների փաթեթի մեջ: Վերլուծելով երգերը՝ Սվազլյանը նշում է, որ այդ երգերն ստեղծվել են պատմական իրադարձությունների անմիջական ազդեցությամբ, ու թեեւ երգերի մի մա-սը թուրքերեն է, նրանք ունեն հայկական ծագում: Երգերի մեջ ամրագր-ված բանավոր ավանդույթը Ցեղասպանության ապացույցներից մեկն է:

Ամերիկյան «System of a Down» ռոք խմբի երաժշտացանկում հաճախ քննարկվում է ցեղասպանության նյութը:

Ամերիկացի կոմպոզիտոր եւ երգիչ Դանիել Դեքերը, համագործակ-ցելով կոմպոզիտոր Արա Գեւորգյանի հետ, գրել է «Ադանա» երգը, որը նվիրված է Ադանա քաղաքում տեղի ունեցած կոտորածին:

Հայ կերպարվեստում եւս հայտնի են եղեռնին վերաբերող ստեղծա-գործություններ: Արեւմտյան Հայաստանում հայերի ջարդերին են նվիր-ված Վարդգես Սուրենյանցի «Ուտնահարված սրբություն» (1895), «Ջարդից հետո» (1899) կտավները: Արշիլ Գորկին իր կտավների մեծ մասը նկա-րել է վերապրած իրադարձությունների ազդեցությամբ: Նրա նշանավոր «Նկարչի եւ նրա մոր դիմանկարը» կտավը ռեժիսոր Ատոմ Էգոյանի «Արա-րատ» շարժանկարում կարեւոր տեղ է զբաղեցնում:

Հայ ճարտապետության յուրօրինակ գլխուգործոց դարձավ Երեւանի Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում վեր խոյացած՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրը (1967 թ., ճարտարապետներ՝ Արթուր Թարխա-նյան եւ Սաշուր Քալաչյան): Հուշահամալիրն զբաղեցնում է 4500 քմ տա-

րածք եւ բաղկացած է երեք հիմնական կառույցից՝ Հուշապատ, Հավեր-
ժության տաճար՝ անմար կրակով, «Վերածնված Հայաստան» հուշապուր-
1995 թ. ապրիլին՝ Հայոց ցեղասպանության 80-րդ տարելիցին, հուշահա-
մալիրում բացվել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը
(ճարտարապետներ՝ Սաշուր Քալաշյան, Լյուդմիլա Մկրտչյան, քանդակա-
գործ՝ Ֆերդինանդ Առաքելյան):

Տեղին է նշել, որ աշխարհի տարբեր անկյուններում տեղադրված են
մեծ թվով խաչքարեր՝ ի հիշատակ Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի:

* * *

Քաղաքակիրթ մարդկության պարտքն է մշտապես բարձրաձայնել
ճշմարտությունը եւ հիշեցնելով ու դատապարտելով կատարված հանցա-
գործությունները՝ կանխարգելել ապագա ոճիրները:

Խնդրո առարկա ձեռնարկը, անշուշտ, նման ջանքի օրինակ է՝ հույժ
դրվատելի եւ ուսանելի, քանզի ի մի բերված փաստերն ու փաստարկ-
ները մարդկության պատմության մեծագույն ոճրագործությունների՝
ցեղասպանությունների վերաբերյալ կարեւոր կռվան են դառնում հա-
սարակական-քաղաքական խոսույթում այս նյութին վերաբերող քննար-
կումների ժամանակ:

ԱՐՄԵՆ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ

